

(2020) In: Rudolf Chmel (red.): Bolo raz jedno vydavateľstvo... Štvrtstoročie Kalligramu 1991-2016, str. 225-244. Absynt, Krásno nad Kysucou

Ohňostroj: od kalligramov k instagramom

Ladislav Kováč

Prírodovedecká fakulta Univerzity Komenského, Bratislava

25. výročie vzniku slovensko-maďarského vydavateľstva Kalligram v Bratislave je príležitosťou uchopiť tému maďarsko-slovenskej koexistencie netradične: cez optiku kognitívnej biológie.

Kognitívna biológia chápe evolúciu celého vesmíru ako evolúciu poznania a považuje ľudský druh *Homo sapiens* za jedného z početných biologických druhov na Zemi. Vyvinuli sme sa spolu s ostatnými a zdieľame s nimi rovnaký evolučný osud: objavili sme sa a skončíme. Nadväzujem týmto textom na svoje iné texty na túto tému, ktoré možno nájsť na webovej stránke http://www.biocenter.sk/lkpublics_files/ v oddiele „Hľadanie slovenskej identity“.

1. Žijeme v záverečnom veku ľudstva

Evolúcia poznania má nelineárny charakter: čím viac poznania existuje, tým rýchlejšie pribúda nové. Ľudstvu trvalo dlho, kým na to prišlo. Kým bolo poznania málo, za života jednej generácie v podstate nič nezmenilo. Spočiatku sme ani nevedeli, že čas beží iba jedným smerom; verili sme na opakovanie, cyklický čas. Ale v treťom tisícročí nášho letopočtu je očividné, že svet, v ktorom žijeme a ktorý aj sami vytvárame, sa pohybuje nezvratne a zrýchlene: udalostí sa zahusťujú, poznatkov o nich je stále viac a menia sa stále rýchlejšie; technika nám už nie z generácie na generáciu, ale z mesiaca na mesiac, ba z týždňa na týždeň prináša nové artefakty a zanedlho sa tak možno bude diať zo dňa na deň; spoločnosť je stále komplexnejšia a mení sa takou rýchlosťou, že sa na zmeny nestačíme adaptovať; ale zároveň sa rýchlo menia aj hodnoty spoločnosti a s tým aj hodnoty každého ľudského jedinca. Premena krasopisu na rýchlopis, kalligramov na stenografy.

Našu biologickú výbavu vyformovala darwinovská evolúcia v jednoduchom prírodnom a sociálnom prostredí, v ktorom žili naši dávni predkovia; dnes však musíme existovať v celkom inom prostredí, v umelých podmienkach, do akých nás presadila kultúra a rozmach civilizácie. Kultúra nás nie „odprírodnila“, ale povzniesla nad prírodu; urobila naše prostredie a spoločnosť tak zložitými, že postupne stále menej rozumieme ich dynamike, nevieme ju riadiť ani ovládať; a nedokážeme ani predvídať, čo je pred nami. Jednoducho, od každého bodu prítomnosti možné budúcnosti bezpočetne bifurkujú, vetvia sa rozmanitými smermi. Je tautológiou povedať, že to, čo je nepoznané, nemôžeme poznať.

2. Evolúcia ľudského poznania: od mýtu k logu

Ľudia sa líšia od ostatných biologických druhov v tom, že si svoju existenciu uvedomujeme. Darwinovský imperatív „žiť a prežiť!“ sa u ľudí prejavuje v podobe strachu zo smrti a ilúzií o večnom živote. Potrebujeme pochopiť, kto sme, odkiaľ prichádzame a kam kráčame: kognitívny zmätok je pre nás neznesiteľný. Kým bolo poznatkov málo, pochopenia mali podobu mýtov; združovali sme sa do skupín a každá skupina mala svoj vlastný mýtus – úplné a nespochybniteľné „pravdivé“ vysvetlenie sveta, vyrozprávané v podobe príbehov a legiend. Mýty si ale nevymyslel kolektív skupiny, dal mu ich jednotlivec, alebo len malý počet jednotlivcov – nazvime ich Proroci. Mýtus sa stal – a doteraz je – silným symbolickým lepidlom, ktorý spojuje ľudských jedincov do vyššej darwinovskej jednotky. Od nepamäti sme sa delili na „my“ a „oni“. Mýtus našej vlastnej skupiny nám dával istotu a bezpečie a mýtus cudzej skupiny sme vnímali ako ohrozenie svojej existencie. Darwinovské zápas o život sa na úrovni ľudských skupín stal zápasom už nie iba o číre fyzické prežitie, ale bojmi o víťazstvo pravdy vlastnej skupiny. Prežívali tí jedinci a tie skupiny, ktoré mali silné mýty, také, čo dokázali účinne motivovať k činnostiam v záujme celej skupiny: k práci, k boju, i ku sebaobetovaniu. Tí jedinci a tie skupiny, čo takéto mýty nemali, vyhynuli. A my sme potomkovia tých, čo ich mali a preto prežili.

Dlho trvalo a veľa ľudskej krvi pretieklo v násilných konfliktoch skupín, kým na jednom jedinom mieste na zemeguli, v antickom Grécku na prelome 7. a 6. storočia p.n.l. bol urobený objav, že človek môže o výklade sveta, ktorý dostal v kolíske a ktorý zdieľa jeho sociálna skupina, zapochybovať a sám hľadať výklady iné. Po objave ohňa bol to asi druhý najväčší objav v ľudských dejinách. Ale museli ubehnúť ďalšie stáročia, kým človek začal pripúšťať, že jeho pravda nie je jedinou a že iní ľudia majú dôvody na to, aby mali iné výklady sveta a vyznávali iné pravdy. Tento názor, ktorý aj dnes len malá časť ľudstva akotak, za cenu veľkého rozumového a najmä emocionálneho úsilia, akceptuje, bol výsledkom tvrdého darwinovského výberu a v Európe vojen. Od križiackych výprav stredoveku, cez náboženské vojny novoveku až po masakry 20. storočia s desiatkami miliónov obetí nacistickej a komunistického mytológie.

Veľkú rolu v presadzovaní tohto názoru zohrala experimentálna veda, ktorá sa objavila na počiatku európskeho novoveku v 17. storočí. Vznikla a rozvinula sa nie z premysleného zámeru, ale darwinovskými mechanizmami skúšania a výberu. Ako každý iný človek, aj experimentálny vedec je plný vier, predsudkov, mýtov. Prírodovedec vstupuje do laboratória, aby sa vo svojom presvedčení utvrdil. No skutočnosť je k nemu nemilosrdná: desiatky pokusov, ktoré urobí, môžu potvrdzovať jeho presvedčenie, ale jediný stačí, aby ho vyvrátil. Aj keď je jediný, čo nie je v súhlase s vierou, na ktorej boli založené pokusy, je dôležitejší než všetky ostatné – on rozhodol. Pravda a nepravda nie sú dvomi stranami jednej mince, voči našej psychike javia zásadnú asymetriu: nemôžeme si byť istí žiadnou svojou vierou, lebo niet experimentálneho spôsobu ako dokázať jej pravdivosť, vieme však, čo je nepravda – tá viera, ktorú pokus vyvrátil. Vieru, ktorá nebola vyvrátená, považujeme za vedeckú pravdu, no v skutočnosti je len predbežným, provizórnym poznaním, hypotézou – a to len dovtedy, pokiaľ nebude iným experimentom vyvrátená. Tento princíp vyvracania, falzifikovania hypotéz, po prvý raz konzekventne sformuloval filozof Karl Popper až 20. storočí a nazval ho logikou vedeckého bádania. Veda nasmerovala človeka od mýtu k logu. Súčasťou kultúry skupiny už nebol iba mýtus, ale stále viac aj vedecké poznanie. Poppera možno považovať za domyslenie najväčšieho objavu v dejinách ľudského myslenia – darwinovského výkladu sveta.

Ktokoľvek a kdekoľvek na svete si môže pokus vedca zopakovať a dosiahne rovnaké výsledky. Takýmto spôsobom, testovaním hypotéz a ich vyvrácaním, rastie ľudské poznanie sveta. Experimentálne falzifikovanie hypotéz je tým jediným, čo robí výklad sveta vedou

zásadne odlišným od výkladu mýtmi. V zložitých vedách o človeku a spoločnosti – kultúrnych vedách – sa vopred premyslené experimenty nedali robiť a iba v poslednej dobe sa o ne pokúšame. Lenže celé dianie okolo nás môžeme považovať za nezamýšľané pokusy a dodatočne, po ich skončení, usudzovať, aké hypotézy boli testované a prípadne vyvrátené: takýto postup môžeme označiť za „reverzné experimentovanie“. Takto krach komunizmu vyvrátil naše mylné predstavy o povahe človeka a spoločnosti.

Komunizmus potvrdil hlavnú tézu Popperovej logiky vedy. No zároveň aj vyvrátil inú hypotézu Poppera, že totiž vo vede „nepotrebujeme spor o slovách a podobných pseudoprobémoch“ a že sa obídeme bez presných definícií pojmov. Spomeňme si, aké zmätky vniesol komunizmus do hláv ľudí ľubovoľným a podvodným zmätním zaužívaných pojmov sloboda, spravodlivosť a demokracia. Ale tým si aj svoje uhynutie urýchlil.

Definície robíme v slovách prirodzeného jazyka a jazyk im pridáva – či chceme alebo nechceme – emocionálnu farbu, ba priam emocionálny náboj. „Vojna slov spočíva na emotívnych vlastnostiach slova“, postrehol taliansko-americký politológ Giovanni Sartori. Pojmová rozmazanosť, nejasnosť významov používaných slov, metafory, metonymie sú vo veľkej miere podstatou pôsobivosti poézie i umeleckých esejí; robia zo spoločenských konverzácií duchaplné kratochvile; sú technikou vzrušovania pri dvorení a erotických hrách. A samozrejme. sú jedným z hlavných nástrojov úspešnosti v politike. No emocionálna konotácia jazyka pridáva silu všetkým skupinovým mýtom. Je zdrojom až mýtickej úcty a lásky k symbolom vlastnej skupiny: u pradávnych ľudí k totémom, ale aj k vodcovi, čo stál na čele skupiny, dnes ešte u mnohých ľudí k „rodnej hrudi“, k rituálom a k vlajkám; no najmä roznečuje plameň nenávisť členov jednej skupiny k príslušníkom iných skupín. Typický príklad: Boh – jeden pojem, ale viac slov: Jehova, Kristus, Allah – stačia na to, aby vzbudili lásku alebo spustili nenávisť.

Epistemické spoločenstvo, ktoré podľa definície Egona Gála, „pomenováva skutočnosť a rozlišuje medzi možným a nemožným, medzi uskutočniteľným a neuskutočniteľným, správnym a nesprávnym“, by malo trvať na jasnosti pojmov, používaných vo verejnom diskurze. Už deti na školách by sme mali viesť k tomu, že jasnosť pojmov je prvým a hlavným predpokladom tolerance a zmysluplných diskusií stúpencov rôznych názorov.

Komunizmus bol lekciou, ktorú sme doteraz nestačili spracovať. A už prišla ďalšia lekcia, ktorú nám uštedril vývoj ľudstva v šialene zrýchlených deväťdesiatych rokoch 20. storočia v prvých šestnástich rokoch 21. storočia: celá západná, teda euro-atlantická kultúra, aj vrátane podstatnej časti jej pred-darwinovskej (a samozrejme aj pred-popperovskej) vedy, bola tiež len jednou kolosálnou mytológiou. Treba opustiť jej hlavné idey: vieru na silu individuálneho ľudského rozumu, presvedčenie že konanie človeka riadi racionálne uvažovanie a nie emócie, tvrdenie o autonómnosti a suverenite ľudského individua – teda racionalizmus a individualizmus – a spolu s nimi fikciu nekonečna a túžbu po nesmrteľnosti.

3. Minulosť už nie je tým, čím bude

Ako v dejinách pribúdalo poznanie, pribúdala aj technika a rástla ekonomika, zväčšovali sa aj rozmery skupín: z pôvodných malých skupín lovcov a zberáčiek vznikali kmene, etniká, kniežactvá, štáty a ríše. V Európe sa v druhej polovici 18. storočia a v prvej polovici 19. storočia sa začali tvoriť špecifické ľudské skupiny: národy. Aby boli stabilné, potrebovali aj ony, ako iné menšie skupiny pred nimi, mýty. Na našom území sa stretli dva rozdielne mýty. Z herderovských koreňov vyrástla predstava kultúrneho národa ako jednoty krvi, územia a jazyka, z rousseauovských koreňov ako politickej jednoty, občianstva jedného štátu. Cisára Jozefa II. inšpirovalo francúzske chápanie národa; z neho vychádzalo aj jeho úsilie o spoločný štátny jazyk, ktorým sa v rokoch 1784-1790 stala nemčina. Nemohol tušiť, aký zmätok tým spôsobí a aká smršť sa v multietnickom a mnohojazykovom regióne strednej

Európy spustí. V prvom rade narazil na odpor uhorskej šľachty, ktorá si už asi od 14. storočia svoju skupinu, a v nej stavovskú solidaritu, označovala ako „natio Hungarica“ a nedelila sa dovtedy podľa jazykových kritérií (na rozdiel od „natio Bohemica“, šľachty v na českom území susednej rakúskej ríše, ktorá sa už vtedy nedefinovala podľa príslušnosti ku krajine, ale podľa jazyka). Viedlo to ale aj k „maďarskému národnému prebudeniu“, ktorého súčasťou sa stala idea, že maďarský národ tvorí nie iba šľachta, ale všetci, ktorí hovoria maďarským jazykom; a s tým samozrejme aj k presadzovaniu toho, aby latinčina ako úradný jazyk v Uhorsku bola nahradená maďarčinou.

K nepresnosti pojmov národa ako entity kultúrnej či politickej sa pridala zmätok v chápaní pojmu Uhorsko. Slovo má maďarský pôvod a nesúvisí so slovenským „horami“, ako niektorí horliví Slováci tvrdia. Dnešná maďarčina však slovo Uhorsko (latinsky Hungaria, nemecky Ungarn) nepozná a prekladá ho ako Magyarország. Pre vyznáčov „slovanského Uhorska“ to oddávna predstavovalo problém. (A netreba sa diviť, že aj dnes komplikuje slovensko-maďarský dialóg.) Dejiny Uhorska ako by automaticky mali byť dejinami Maďarska.

V tejto klíme vyslovil v 20. rokoch 19. storočia Pavel Jozef Šafárik po prvýkrát mýtus o tisícročnej porobe slovenského národa pod maďarským útlakom. Hoci Šafárikov súčasník Ján Kollár s ním tento názor nezdílel, ale propagoval vieru na „slovanské Uhorsko“, Šafárikov mýtus prevzala potom generácia štúrovcov. Medzi nimi len zopár mladíkov sa držalo predstavy slovenského Uhorska, ale sebavedomý mýtus Samuela Timona alebo Jána Baltazára Magina o spoločnom podiele Slovákov na vytvorení a budovaní uhorského štátu sa už nepresadil. Naopak, u Maďarov sa objavil až mystický strach z panslavizmu, ktorý ním posilnil dominujúci mýtus rodiačeho sa moderného maďarského národa. Jednou stranou mince tohto mýtu sa stal u nich pocit tragickej osamelosti a izolovanosti v Európe, ale jej druhou stranou privlastnenie si uhorských dejín a exaltovaná hrdosť na všetko, čo tieto dejiny predstavovali.

Človek bol darwinovsky vysektovaný tak, aby bol vystrašeným živočíchom, aby sa bál. Individuálny strach bol oddávna kompenzovaný nárastom agresivity skupiny, do ktorej patril. Strach z politického panslavizmu zrejme silno tlačil maďarských politikov do pomadžarovania uhorských Slovanov po tom, keď im rakúsko-maďarské vyrovnanie v r. 1867 uvoľnilo ruky k likvidácii ohrozenia. Ostatne, Rakúsko sa muselo slavjanofilstva nemenej báť, veď prevaha Slovanov bola v rakúskej časti monarchie podstatne väčšia ako v jej uhorskej časti a český „austroslavista“ František Palacký mal aj jasný politický program. Maďarský politik a jeden z hlavných teoretikov maďarizácie školstva Béla Grünwald mal podobenstvo „mäsového mlynčeka“: strčia sa doň chudobné deti nemaďarských „národností“ a z mlynčeka vyjdú „maďarizovaní páni“.

Vynikajúca kniha z r. 1999 maďarského exulanta a rakúskeho publicistu Paula Lendvaia o tisícročí maďarského národa je knihou obdivu k tomu, čím maďarský národ obohatil svet. Je ale zároveň aj dôslednou analýzou maďarskej mytológie, i kritikou násilnej maďarizácie. Lendvai sa odvoláva na nemeckého historika Egona Fridella: „Legenda nie je jedným zo spôsobov, ale je jediným spôsobom, akým môžeme dejiny myslieť, predstavovať si, a skúmať ich. Celá história sú ságy, mýty a ako taká je produktom našich duchovných potencií: našej možnosti chápania, našej schopnosti tvoriť, nášho precitovania sveta.“ Pričom Lendvai konštatuje, že je málo národov, na ktoré by sa viac vzťahoval rezignovaný postreh Ernesta Renana: „žiaden národ bez falšovania vlastných dejín“.

Rovnako bystrou je aj analýza slovenských mýtov o našich dejinách maďarským historikom Josefom Demmelom. Podnetne komplementuje knihu slovenských odborníkov „Mýty naše slovenské“. To, že sa preklady Demmelových kníh do slovenčiny pomerne rýchlo vypredali, svedčí o ochote slovenských čitateľov k sebareflexii. Takéto demýtizovania považujem za prepotrebné, lebo je treba natrvalo odstrániť „metodovsko-wichingovskú

dilemu“, ktorú sme podelili z 19. storočia a ktorá poznačila aj preambulu súčasnej ústavy Slovenskej republiky.

Chcem ale najmä upozorniť na knihu amerického historika a politológa Alexandra Maxwella „Choosing Slovakia: Slavic Hungary, the Czechoslovak Language and Accidental Nationalism.“ Kniha vyšla v angličtine v roku 2009 a je škoda, že dosiaľ nebola preložená do slovenčiny. Podľa autorovho chápania slovenský národ sa konštituoval až v 20. storočí ako dôsledok zmešovania sa troch chápaní: loyality k mnohoetnickému Uhorsku, československej identifikácie a panslavizmu. Odvoláva sa na Roberta Settona-Watsona (ktorý je u Slovákov viac známy svojím pseudonymom Scotus Viator), že „nieť presvedčivejšieho príkladu na rolu jazyka v konštituovaní národa ako je slovenský prípad“. Snahy vytvoriť alebo obnoviť „slovanský národ“, „uhorský národ“ a „československý národ“ sa rozmazane prekrývali a viedli nakoniec ku kryštalizácii idey „slovenského národa“ až do podoby samostatného slovenského štátu – ako by nezámerne, len historickou kontingenciou.

Pripomeňme si v tejto súvislosti nekonzistentnosť konania „Otca-zakladateľa samostatného Slovenska“ Vladimíra Mečiara, i to, ako to Václav Klaus využil a „vykopol“ ho z československej federácie – ale s ním aj všetkých Slovákov! Pritom Mečiar Karlovi Petrovi Schwarzovi tvrdil – a tým aj ovplyvnil výpoveď ináč bystrej historickej analýzy vzťahov Čechov a Slovákov, ktorá sa vydarila tomuto nemeckému novinárovi (Česi a Slováci: dlhá cesta k mierovému rozchodu. Odkaz, Bratislava 1994) – že on len pohotovo „v lete 1990 vytiahol svoj starý plán pretvorenia federácie, ktorý vypracoval 1985 v Trenčíne“. Mečiara možno považovať za oneskorenú, a teda už len staromódnu, figúrku v panoptiku, o ktorom Maxwell napísal, že slovenská inteligencia bola (v 19. storočí) početne malá a medzi jej členmi bolo zopár „pozoruhodne ekcentrických a hašterivých ľudí“.

Zmienil som sa už, že sa dnes, keď udalosti sledujú rýchlo za sebou, budúce udalosti nemôžeme predvídať, pretože od každého bodu prítomnosti možné budúcnosti bezpočetne bifurkujú, vetvia sa rozmanitými smermi. Ale ak prítomnú chvíľu berieme ako stred geometrických koordinát času, potom od tohto centra sa bezpočetne vetvia nie iba možné stavy budúcnosti, ale aj stavy minulosti. Aj minulosť bifurkovala v každom nespočítateľnom počte okamžikov; ale naša myseľ nám vnucuje vidieť jedinu súvislú trajektóriu, nasmerovanú k dnešku. Už pred sto rokmi filozof Henri Bergson hovoril o „retrospektívnej ilúzii“: ako by minulosť bola tautologicky prítomná v prítomnom okamžiku ako jediná možnosť. Na tejto retrospektívnej ilúzii sú založené všetky mýty.

Spoločné uhorské dejiny stavajú dnes pre kognitívnu biológiu jednu veľkú záhadu: ľudia, ktorí v strednej Európe hovoria maďarským jazykom a ktorých preto opodstatnene nazývame Maďarmi, sa svojimi génmi (dnes určených aj v molekulárnej podobe DNA) neodlišujú od iných európskych národov; a naopak, svojou genetickou výbavou sa odlišujú od enetického zloženia obyvateľov Ázie. Dokazujú to výskumy genetikov amerických, talianskych, maďarských, ale aj slovenských. Historici sa, zdá sa, zhodujú v tom, že starí Maďari, čo sa v 9. storočí usídlili v Karpatskej kotline, boli zložitou zmesou rôznych plemien a klanov, ktoré všetky prišli do Európy z Ázie. Ale z výskumu pozostatkov z bohato vybavených hrobov ako zrejmych náčelníkov, ale aj skromných hrobov chudákov, ktoré sa zachovali z čias príchodu starých Maďarov do Európy, bádatelia zo Szegedu zistili, že u všetkých mala DNA prakticky ten istý charakter aký má DNA súčasnej populácie Maďarska.

Tento fakt viedol aj maďarských vedcov k spochybneniu kanonickej predstavy historikov, že na „zaujatí vlasti“ sa podieľal veľký počet starých Maďarov, ktorí prišli len do málo osídlenej krajiny. Hypotéza skôr je, že rozmery skupiny „imigrantov“ boli malé a naopak populácia obsadenej krajiny bola veľká. Logicky by sa čakalo, že lokálna populácia čoskoro pohltí „prišlecov“ a tým sa aj ich jazyk vymizne. „Z nejakej čudnej príčiny jazykový a kultúrny vplyv sa stal nadrozmerne dôležitým, zatiaľ čo genetické komponenty sa v podstate

stratili“ (<http://hungarianspectrum.org/2009/11/05/genetic-markers-in-the-hungarian-population-then-and-now>). Tejto záhady si bol vedomý aj Lendvai vo svojej knihe.

Bez toho, že by som chcel prísť s nejakým novým slovenským mýtom, pokúsím sa navrhnúť hypotézu, akú možno vyvodíť z dvoch doložených údajov. K prvému údaju ma nasmerovala slovenská Wikipédia (<https://sk.wikipedia.org/wiki/Uhorsko>) ale overil som si ho u pôvodného zdroja (<http://diderot.alembert.free.fr/H.html>). V polovici 18. storočia (v rokoch 1751 and 1772) združili Denis Diderot a Jean le Rond d'Alembert okolo seba hromadu francúzskych osvietenecov, aby vo svojom mnohohväzkovom diele „Encyklopédia, alebo racionálny slovník vied, umení a remesiel“ zhromaždili všetky dostupné poznatky doby. Vedúcim princípom ich úsilia bolo zhromaždiť „poznatie, opierajúce sa nie o Rím alebo zjavenie, ale o rozum“. V hesle „Hongri“ (Uhorsko) sa môžeme dočítať: „Uhorský jazyk je dialektom slovanského, a je teda príbuzný jazykom Bohémie, Poľska a Ruska. Aj latinský jazyk je Uhrom bežný. Konečne, nadvláda cisára urobila aj nemčinu nevyhnutnou pre tento ľud; takže je pozoruhodné, že skoro všetky mestá v Uhorsku majú dva názvy, jeden uhorský a ten druhý nemecký; na to nesmú zabudnúť cudzinci, ktorí sa dajú na zhotovovanie zemepisných máp tejto krajiny.“

Druhým údajom je vlastný životopis Gustava Zechentera-Laskomerského „Päťdesiat rokov slovenského života“. Dielo vychádzalo v r. 1911-1915 v Slovenských Pohľadoch, knižne vyšlo až v r. 1956 a pokrýva okrem prvého štvrtstoročia celé 19. storočie. Narodil sa v r. 1824 v Kremnici v nemeckej rodine, ako dieťa sa hrával s chlapcami, ktorí podľa jeho správy boli „slabí Slováci a ja som bol slabý Nemec“; teda dorozumievali sa „slovensko-nemčinou“. V základnej škole bola vyučovacím jazykom slovenčina, ale „veľká váha kládla sa na latinčinu, potom na nemčinu“, ale „ani maďarčina sa nezanedbávala“. Ako študent pri návrate z návštevy Budína a Pešti po ceste domov prespal v dedine, kde sa medzi sebou pobili slovenskí a maďarskí mládenci, až musel zasiahnuť obecný richtár. No keď stretol iných študentov, na ďalšiu cestu sa vyzvedal po latinsky. Neskôr začal študovať filozofiu vo Vacove a odtiaľ v máji 1841 písal otcovi, že filozofické prednášky už viac nebudú latinské, ale maďarské. Keď sa podobral na štúdium medicíny v Budapešti (1842-1846), vyučovalo sa po latinsky, nemecky a maďarsky; ale už bolo zrejmé, ako rýchlo sa do popredia tlačila maďarčina. Ako rodený humorista si v spomienkach na rok 1848 uťahoval z pátosu revolucionárov maďarských v Pešti a rovnako nemeckých vo Viedni. Po porážke revolúcie badal rýchly nárast maďarizácie, a to ako medzi Slovákmi, tak aj medzi Nemcami. Obom národom chýbali mestá – veď aj rodná Kremnica bola rozmermi iba väčšia dedina. „Vysoká“ kultúra sa tvorila v Budapešti a aj jej zásluhou sa maďarské sebavedomie šírilo celým Uhorskom.

Mojou hypotézou je, že maďarčina nebola v Uhorsku až do konca 18. storočia rozšíreným jazykom a že obsadenie južného územia Uhorska tureckými vojskami po viac než dve storočia (1526-1699), keď sa hospodárske, kultúrne a politické ťažisko Uhorska posunulo na Hornú zem a Bratislava sa stala hlavným mestom Uhorska, maďarčinu z Uhorska takmer celkom vytlačilo; preto mohol autor hesla vo francúzskej encyklopédii považovať slovanský jazyk za hlavný jazyk Uhorska. Hlavným sa však nestala ani srbochorvátčina ani slovensko-čeština; ako úradný jazyk fungovala latinčina a v mestách Horného Uhorska nemčina. Až germanizácia Jozefa II. v sedemdesiatych a osemdesiatych rokoch 18. storočia spustila odpor uhorskej šľachty a až skombinovanie osvietenstva a romantizmu priniesla rozkvet maďarčiny. Budapešť sa stala hlavným mestom, v ktorom čoskoro začala sídliť celá päťina maďarského národa; dostala podobu „Paríža východu“ a zrejme svojou krásou, veľkomestským charakterom, umením európskeho formátu vyžarovala svoj lesk a príťažlivosť po celom Uhorsku a viedla k dobrovoľnej, ak nie priam nadšenej, premene uhorských Nemcov a Židov na Maďarov. Ako protiklad k tomu, bujneli dva nešťastné slovenské mýty, tisícročného maďarského útľaku a mesianistického panslavizmu. (Mimochodom, mám osobné spomienky

na to, ako tieto mýty nijako nezabrali na môjho otca i starého otca, ktorí boli obidvaja lipťovskými murármi, čo pomáhali stavať Budapešť: ona ich okúzľila, ona bola mestom ich srdca až do ich smrti.) Obava z politického panslavizmu v obidvoch častiach rakúsko-uhorskej monarchie katalyzovala nanucovanie maďarčiny nemaďarským národom Uhorska a priviedla k tretiemu slovenskému mýtu – Uhorsko ako „žalár národov“.

4. *Pars pro toto*: László Szigeti a hľadanie (národnej?) identity

László Szigeti, zakladateľ vydavateľstva Kalligram, perzonifikuje tie závery, ktoré sú implicitné tejto eseji. Občan Slovenskej republiky, ktorého materským jazykom je maďarčina. Z analýzy, predloženej v tomto texte vyššie, je zrejmé, že potrebujeme opustiť vágne pojmy „štátotvorný národ“ a „národnostná menšina“ a chápať dnešné Slovensko ako viacnárodný demokratický štát. Národ je len jedným historickým typom skupiny. V 19. storočí predložil peknú definíciu národa francúzsky mysliteľ Ernest Renan. No od tej doby sa časy zmenili, národ sa začína vykladať len ako historicky prechodná forma skupinovosti. Dnes je možno národ charakterizovať asi už len ako skupinu, ktorá je držaná pohromade spoločným materinským jazykom (treba mať pritom na pamäti, že anglické slovo „nation“ má iný význam ako slovenské „národ“ a skôr by sme ho mali prekladať ako „štát“). Demokratický štát umožňuje existenciu veľkého počtu rozmanitých skupín a každý jej občan sa skupinovo identifikuje s viacerými skupinami.

Szigeti urobil z Kalligramu vydavateľstvo, čo vydávalo knihy ako v maďarskom, tak aj v slovenskom jazyku. Tým, že vydával diela klasikov, ale aj súčasných autorov slovenskej literatúry, a najmä početné preklady do slovenčiny z iných jazykov, patrí k tým významným osobnostiam, čo prispeli ku kultúrnemu rozmachu Slovenska. Slovenským čitateľom predložil v slovenčine staršiu, ale aj najnovšiu maďarskú literatúru a tak sa zaslúžil o zmenšenie predsudkov, čo Slováci mali voči Maďarom a vytvoril predpoklady pre znovuvytvorenie, najmä u mladej generácie, vedomia politického a kultúrneho spolupodielníctva na historickom Uhorsku.

Szigeti nebol ale iba vydavateľom; on patrí, zároveň na Slovensku i v Maďarsku, k intelektuálom, teda k vzdelancom, ktorí vo verejnom diskurze usilujú o čo najvernejší popis skutočnosti. Po opustení vydávania kníh bude, dúfajme, mať na túto činnosť viac času. I v tých málo prácach, čo stačil napísať, či rozhovoroch, ktoré poskytol, vyznával sa z toho, ako ťažko sa mu hľadala skupinová identita. Len nedávno, 7. januára 2017, napísal v Denníku N: „Začlenil som sa do slovenskej spoločnosti, no predsa som si od nej udržal istý odstup, štipku vzdoru, ktorý nepripustil stratu môjho maďarského ja a zároveň ma nabádal, aby som moc i samého seba pozoroval kritickým okom. Celý život som práve toľko stál voči slovenskému svetu, koľko som v ňom žil. Preto som sa neasimiloval. No rovnaký postoj som si vytvoril aj voči maďarskému svetu. Preto som sa nestal nacionalistom.“

Zdá sa mi, že Paul Lendvai mohol mať podobný problém s národnou identitou, ako mal Szigeti. Svojou knižkou o Maďaroch, ktorú som vyššie analyzoval, to aj dokázal; len mu to ešte komplikoval jeho židovský pôvod. Preto som bol sklamaný, že sa mi v r. 1999 nepodarilo Szigetiho presvedčiť, aby zorganizoval preklad Lendvaiovej knihy do slovenčiny a preložené dielo vydal. Stojí za zmienku, že Lendvaiova kniha vyšla najprv v r. 1999 v nemčine (Die Ungarn. Ein Jahrtausend Sieger in Niederlagen); pohotovo vyšiel jej český preklad v 2002 (Tisíc let maďarského národa) a v 2003 anglická verzia (The Hungarians: A Thousand Years of Victory in Defeat). Ale až v 2011 vydal knihu v slovenčine Kalligram (Maďari – víťazstva a prehry) a v maďarčine sa kniha objavila až v 2012 (Magyarok - Győzelmek és kudarok).

Dovolím si osobnú disgresiu: László Szigetiho som spoznal po novembri 1989, keď sme obidvaja nakrátko uviazli v politike – Szigeti ako jeden zo zakladateľov Maďarskej nezávislej iniciatívy (MNI). V rozhovore s Tinou Čornou v r. 2005 Szigeti povedal: „Musím súhlasiť s

Milanom Kunderom, keď hovorí, že intelektuál, ktorý zoberie na seba politickú moc, už nie je intelektuálom.“ Ja sám, s „politickou mocou“ ministra školstva, bol som konfrontovaný s MNI, keď prišla s požiadavkou – podľa môjho názoru adekvátnou revolučnej dobe a legitímnou – aby sa zaviedla školská autonómia Maďarov na Slovensku a aby sa vybudovala maďarská univerzita v Komárne. Ja som však základné a stredné školy s maďarským vyučovacím jazykom považoval za súčasť školského systému na „národne zmiešanom území“, na ktorom mali byť školy vo všetkých národných jazykoch rovnocenné a rovnoprávne a všetky patriť do gescie štátu. Predstavoval som si, že na územiach, kde koexistovali Slováci a Maďari, budú sa aj slovenské deti učiť maďarčinu ako cudzí jazyk. Bol som proti tomu, aby gymnáziá i iné stredné školy, na ktorých boli vedľa seba slovenské a maďarské triedy, fungoval učebný zbor jazykovo zmiešaný a slovenskí i maďarskí študenti boli v dennom vzájomnom kontakte, sa rozštiepili na samostatné jazykovo oddelené školy – ťažko som niesol, keď sa mi ich rozdeleniu nepodarilo zabrániť. S budovaním univerzít na etnickom, ale rovnako aj náboženskom, princípe, som nesúhlasil a presadzoval som program, aby sa raz všetky naše vysoké školy stali medzinárodné, prioritne s anglickým vyučovacím jazykom.

Svoj pohľad som vysvetlil v liste ministrovi školstva Maďarskej republiky, ktorým sa po páde stal významný historik Ferencz Glatz a v ktorom som reagoval na jeho list. Na Slovensku vyšla naša vzájomná korešpondencia v novinách; v Maďarku sa však tak nestalo. Naopak, stal som sa predmetom nechutných atakov publicistov v maďarskom rozhlase a televízii; predstavovali ma ako mýtického maďarobijcu a nie iba skresľovali, ale priam zosmiešňovali moje názory. Pritom vtedajší rakúsky minister školstva Erhard Bussek so mnou súhlasil, že už nie nemčina, ale angličtina by sa mala stať *lingua franca* obyvateľov celej strednej Európy a zhodli sme sa na tom, že to budeme presadzovať.

Preto som aj uvítal, keď Szigeti dojednal s americkým miliardárom Georgeom Sorosom, aby sa s jeho veľkorysou finančnou podporou v Bratislave zriadila Stredoeurópska univerzita, na ktorej by sa vyučovalo v angličtine a učiteľmi by boli najlepší odborníci z celého sveta. Nepodarilo sa. Novinár Filip Struhárik na základe dôkladnej investigatívnej práce podal objektívnu správu o príčinách nezdaru v článku „Bratislava mohla mať prestížnu univerzitu. Politici a nacionalisti tento plán zničili“, uverejnenom v Denníku N 25. septembra 2016. Prestížna Stredoeurópska univerzita sídli v dnes v Budapešti. Ale aj keby tam dnes nebola, je treba citovať Szigetiho, ktorý v zmienenom rozhovore s Tinou Čornou povedal: „V jednom z prieskumov sú v prvej päťstovke najkvalitnejších univerzít sveta tri maďarské, iba jedna česká – Karlova univerzita, dve poľské, a ani jedna slovenská.“ A správne popísal príčinu: „Kultúra a vzdelanie mali podľa mňa v Maďarsku vždy lepšiu pozíciu ako na Slovensku. Súvisí to s tým, že Maďari rovnako ako Poliaci nosili v sebe isté hegemonistické ambície, a keďže neboli schopní naplniť ich ekonomicky ani vojensky, pokúšali sa uskutočňovať ich cez kultúru a vzdelanie. Takéto ambície Slováci nikdy v sebe nemali, veď nemali štát, a tak ani nemohli mobilizovať dopyt po kultúre. Slováci vnímali kultúru ako kolektívny nástroj na prežitie. Aj odtiaľto môže prameniť nízka sebadôvera a neschopnosť slovenských kultúrnych elít artikulovať dnešné dilemy našej spoločnosti a ľudskej existencie. A pramení odtiaľ napríklad aj vzťah slovenských elektronických médií k vlastnej kultúre.“

O jednej myšlienke Lászla Szigetiho sa chcem zmieniť, ktorú asi nikdy neuverejnil, ale počul som z jeho úst pri jednej diskusii v Bratislavskej medzinárodnej školy liberálnych štúdií. Možno si ani on sám nie je vedomý, že sa mu podarilo urobiť čosi, čo sa mi v optike kognitívnej biológie javí ako pozoruhodný objav. Postrehol bezprecedentnú jedinečnosť česko-slovenského vzťahu. Podľa neho, Česi po 1. svetovej vojne obsadili Slovensko ako dobyvatelia. Z toho, o čom nás učí história, vieme, že dobyvatelia vždy vnútili dobytému územiu svoju politickú hegemoniu, zmocnili sa ekonomiky, a ak pôvodné obyvateľstvo nezmasakrovali alebo nevyhnali, usilovali o jeho rýchlu asimiláciu tým, že mu nanútili svoj

jazyk a kultúru. Nič také sa na Slovensku nestalo. Naopak. Ak po rakúsko-uhorskom vyrovnaní v r. 1867 sa agresívnou politikou maďarskej vlády temer podarilo zmeniť Uhorsko na jednojazyčný štát s maďarčinou ako úradným jazykom a slovenskú inteligenciu temer úplne pomad'arčiť (kedysi som už citoval Vavra Šrobára, že maďarské úrady registrovali v celom Uhorsku iba 514 slovensky uvedomelých príslušníkov inteligencie; ľud, ponechaný bez inteligencie, ležal na márach v predsmrtnnej agónii), Česi vzkriesili umierajúci národ, zaviedli slovenčinu na všetkých stupňoch škôl a v Bratislave zriadili slovenskú univerzitu. Dodal by som, že český vydavateľ Ladislav Mazáč robil v tretej a štvrtej dekáde 20. storočia to, čo v jeho poslednej dekáde László Szigeti: vydával knihy v slovenčine a tým stimuloval rozvoj slovenskej kultúry.

Szigetiho analýzu možno chápať ako popis reverzného sociálneho experimentu, ktorý u nás prebehol a v ktorom sa testovala hypotéza, že podstatnou zložkou symbolického lepidla, ktorá spája ľudí do jednej kohéznej skupiny, je jeden jazyk, ktorému všetci členovia skupiny rozumejú buď preto, že ním hovoria, alebo hovoria jazykmi, ktoré sú si tak blízke, že sú si navzájom zrozumiteľné. Fakt, že francúzština, ktorou vo Francúzsku komunikujú ako autochtónni Francúzi tak aj arabskí prisťahovalci, nespojuje všetkých občanov Francúzska do jednej skupiny a nezabraňuje medziskupinovej nenávisti a konfliktom, naznačuje však, že ľudská skupinovosť má iné početné komponenty, ktoré treba pochopiť a definovať.

5. Budúcnosť už nie je tým, čím bola

Po páde komunizmu, na počiatku poslednej dekády 20. storočia, sme si pár ľudí na ministerstve školstva postavili cieľ: dosiahnuť toho, aby do 21. storočia vstupovali slovenskí občania už ako ako biligválny národ, pre ktorých bude angličtina tak samozrejmým jazykom, ako materinská slovenčina alebo maďarčina. Pavol Demeš vybudoval pri Ministerstve školstva SR agentúru, cez ktorú sa do zahraničia dostali stovky slovenských študentov. Zaslúžil sa o vznik bilingválnych gymnázií. Rozbehol program dobrovoľných lektorov anglického jazyka Education for Democracy, ktorého úspech bol fenomenálny: v rokoch 1990–1995 prišlo na Slovensko učiť angličtinu viac ako 1500 dobrovoľníkov.

Cieľ bol priambiciózny, na počiatku milénia sa nedosiahol. Ale dnes, v druhej dekáde 21. storočia, vari väčšina mladých ľudí na Slovensku už nemá problém rozumieť angličtine a angličtina sa stále viac stáva vyučovacím jazykom na univerzitách. Nemáme medzinárodnú Stredoeurópsku univerzitu, ale už v roku 1990, napísal som vo svojom requiem za ňou: „Nech nám je útechou: Raz možno univerzity vo všetkých štátoch nášho kontinentu budú európske. Nieкто sa už hádam len nájde, kto nás do Európy dostrká.“

Dnes sú Slovensko i Maďarsko členmi Európskej únie, ich obyvatelia svedkami a ich politici aktérmi v úsilí o federalizáciu Európy. Napísal som nedávno, že by hádam „rozmazaná národná identifikácia Slovákov mohla viesť od uhorského cez slovenský a československý národ až k európskemu národu, ktorého by sme práve my mohli byť pioniermi a presadzovateľmi“. Len s ľútosťou môžeme sledovať, ako súčasný maďarský premiér Viktor Orbán naďalej pestuje maďarskú národnú mytológiu a svojou averziou k európskej jednote a bratříčkováním sa so súčasným ruským „cárom“ Vladimírom Putinom primiešava do nej, paradoxne, Maďarmi zatracovaný mýtus uhorského panslavizmu. O to viac musíme obdivovať kultúrne stredoeurópanstvo Lászla Szigetiho i jasnozrivú politiku Bélu Bugara, ktorý konštituovaním politickej strany, ktorá združuje Slovákov i Maďarov a tým naznačuje, akú šancu sme v dobe uhorskej štátnosti mali a ako sme ju prepásli.

Ibaže: Extrapoláciou z rýchlosti zmien sa dá odvodiť, že len 30 rokov, teda doba života necelých dvoch generácií, nás delí od Singularity, obzoru, za ktorý ľudstvo principiálne nedovídi. O to viac je zrejmé, že všetky ilúzie o večnom živote, a s nimi zviazané nedarwinovské mýty o nesmrteľnosti, nám treba zanechať. Keď v roku 1834 slovenský básnik

Samuel Tomášik navštívil Prahu, bol pobúrený faktom, že nemčinu je v uliciach mesta počut viac ako češtinu. A napísal báseň „Hej, Slovani“, z ktorej sa neskôr stala hymna niektorých slovanských národov. Na Slovensku dostala podobu „Hej, Slováci“ a stala sa hymnou prvého Slovenského štátu. V piesni sa vyznáva, že „... ešte naša slovenská reč žije, dokiaľ naše verné srdce za náš národ bije“ a že „žije, žije, duch slovenský, bude žiť naveky...“. Po tom, čo sa v roku 1920 urobila definitívna bodka za Uhorskom, diplomat Štefan Osuský to pateticky komentoval: „Keď som o trištvrte na päť dňa 4. júna 1920 pod zmluvu nesúcu meno 'Trianon' napísal svoje meno, vedel som, že podpisujem vyúčtovanie slovenského národa s bývalým Uhorskom, vyúčtovanie účtov popísaných od vrchu až dolu krvou, utrpením a biedou môjho národa. A také vyúčtovanie je večné.“

Nič nie je večné a nič sa neopakuje. Nie večnosťou, ale časnosťou, ba prítomným okamžikom, instantnosťou, dostáva zmysel život národa, kultúry, ľudstva. (Rovnako ako aj život individuálny.) Preto doba, ktorú žijeme, je vzrušujúca. Pestré a nečakané záblesky, ktoré sa dohromady skladajú do nádherných farebných obrazcov, instantných a rýchlo miznúcich – ohňostroj, ktorého sme súčasťou. Ale môžeme zároveň byť aj jeho nezainteresovanými divákmi. Výzva pre epistemické spoločenstvo, vzdelanú kultúrnu elitu spoločnosti: vytvárať hudbu k tomuto ontickému ohňostroju. Až dotedy, kým definitívne nezhasne.